Qabul qilindi: 5-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 9-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 11-oktabr 2026-yil

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA BIOLOGIYA TA’LIMINING EKOLOGIK VA VALEOLOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Ro‘ziyeva Muhayyo Erkinovna
Ma’mun universiteti “Psixologiya va sport” kafedrasi prof. (PhD)
Raximova Mohinur Ho‘sinboy qizi
Bog‘ot tumani 7-son umumiy o‘rta ta’lim maktabi biologiya o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisda umumta’lim maktablarida biologiya ta’limining o‘quvchilarda ekologik va valeologik kompetensiyalarni shakllantirish hamda rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Biologik bilimlarni kundalik hayot, atrof-muhitni muhofaza qilish, sog‘lom turmush tarzini tanlash va mas’uliyatli xulq-atvor bilan bog‘lash masalalariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, muammoli ta’lim, loyiha ishlari, kuzatish, tajriba, ekologik aksiyalar va fanlararo integratsiyadan foydalanish yo‘llari tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: biologiya ta’limi, ekologik kompetensiya, valeologik kompetensiya, sog‘lom turmush tarzi, ekologik madaniyat, pedagogik texnologiya, amaliy faoliyat.

Kirish: Bugungi kunda inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni oqilona tashkil etish, tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda aholi salomatligini asrash ta’lim tizimining muhim vazifalaridan hisoblanadi. Ekologik muammolarning kuchayishi, suv va havo sifatiga doir masalalar, biologik xilma-xillikning kamayishi hamda noto‘g‘ri turmush odatlari yosh avlodda tabiatga mas’uliyatli munosabat va salomatlikni saqlashga oid bilimlarni rivojlantirishni talab qiladi.

Umumta’lim maktabidagi biologiya fani mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarga ega. Chunki fan mazmunida tirik organizmlar, inson organizmi, ekotizimlar, modda va energiya almashinuvi, irsiyat, evolyutsiya hamda

organizm va muhit o‘rtasidagi bog‘liqlik kabi mavzular o‘rganiladi. Ushbu bilimlarni hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash orqali o‘quvchilarda nafaqat nazariy tushunchalar, balki amaliy qaror qabul qilish, muammoni tahlil etish va o‘z xatti-harakatlari oqibatini baholash ko‘nikmalari ham shakllanadi.

Tezisning maqsadi - biologiya ta’limida ekologik va valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik imkoniyatlarni tahlil qilish hamda ularni dars va darsdan tashqari faoliyatda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalarni bayon etish.

Ekologik va valeologik kompetensiyalarning mazmuni: Ekologik kompetensiya o‘quvchining tabiatdagi o‘zaro bog‘liqliklarni tushunishi, ekologik muammolarni aniqlashi, ularning sabab va oqibatlarini tahlil qilishi hamda atrof-muhitni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan mas’uliyatli xatti-harakatlarni amalga oshirishga tayyorligini anglatadi. Bu kompetensiya ekologik bilim, qadriyat, amaliy ko‘nikma va shaxsiy mas’uliyatning birligini qamrab oladi.

Valeologik kompetensiya salomatlikni saqlash va mustahkamlashga oid bilimlarni kundalik hayotda qo‘llash, sog‘lom turmush tarziga doir ongli tanlov qilish, gigiyena qoidalariga amal qilish, jismoniy faollik, muvozanatli ovqatlanish, dam olish va shaxsiy xavfsizlik masalalariga mas’uliyat bilan yondashishni o‘z ichiga oladi. Biologiya darslarida inson anatomiyasi va fiziologiyasi, ovqat hazm qilish, nafas olish, qon aylanish, immunitet va kasalliklarning oldini olishga oid mavzular ushbu kompetensiyani rivojlantirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ekologik va valeologik kompetensiyalar o‘zaro uzviy bog‘liq. Toza havo, xavfsiz ichimlik suvi, sifatli oziq-ovqat va sog‘lom yashash muhiti inson salomatligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli o‘quvchilar ekologik vaziyat bilan inson salomatligi o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini tushunishlari va shaxsiy hamda jamoaviy mas’uliyatni anglashlari zarur.

Biologiya ta’limining pedagogik imkoniyatlari:

Birinchidan, biologiya mazmunini hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash o‘quvchilar bilimining amaliy ahamiyatini oshiradi. Masalan, havo ifloslanishi, maishiy chiqindilar, suvni tejash, oziq-ovqat xavfsizligi yoki yuqumli kasalliklarning oldini olishga doir

vaziyatlarni tahlil qilish orqali o‘quvchilar ilmiy bilimlardan foydalanib xulosa chiqarishga o‘rganadilar.

Ikkinchidan, muammoli ta’lim usuli o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. O‘qituvchi “Maktab hududida chiqindilar miqdorini qanday kamaytirish mumkin?”, “Suvning ifloslanishi ekotizim va inson salomatligiga qanday ta’sir qiladi?” kabi savollarni muhokamaga qo‘yishi mumkin. O‘quvchilar dalillarni to‘playdi, taxminlar ilgari suradi, yechimlarni solishtiradi va asoslangan takliflar ishlab chiqadi.

Uchinchidan, loyiha va tadqiqot faoliyati ekologik hamda valeologik kompetensiyalarni amalda sinab ko‘rish imkonini beradi. “Maktab hududidagi o‘simliklar xilma-xilligi”, “Suvni tejash bo‘yicha tavsiyalar”, “Sog‘lom ovqatlanish kundaligi”, “Sinf xonasining shamollatilishi va mikroiqlimi” kabi kichik loyihalar kuzatish, ma’lumot yig‘ish, natijalarni jadval yoki diagrammada ifodalash hamda xulosalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

To‘rtinchidan, tabiat qo‘ynidagi darslar va ekskursiyalar o‘quvchilarning bevosita kuzatish tajribasini kengaytiradi. Maktab bog‘i, mahalliy suv havzasi yoki yashil hududni o‘rganish jarayonida o‘quvchilar organizmlarning yashash muhiti, oziq zanjiri, inson faoliyatining ta’siri va tabiatni muhofaza qilish choralarini real misollar orqali anglaydilar. Bunda xavfsizlik qoidalariga rioya qilish va kuzatish natijalarini qayd etish muhimdir.

Beshinchidan, fanlararo integratsiya mavzularni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Biologiya geografiya bilan birgalikda iqlim va ekotizimlarni, kimyo bilan suv va havo tarkibini, jismoniy tarbiya bilan jismoniy faollikni, tarbiya fani bilan mas’uliyat va qadriyatlarni muhokama qilish imkonini beradi. Bu yondashuv o‘quvchiga muammolarni bir yoqlama emas, kompleks ko‘rib chiqishni o‘rgatadi.

Dars va darsdan tashqari faoliyatda qo‘llash yo‘llari: Ekologik kompetensiyani rivojlantirish uchun chiqindilarni saralash, suv va elektr energiyasini tejash, ko‘chat ekish, mahalliy biologik xilma-xillikni kuzatish, ekologik plakat yoki axborot materiallari tayyorlash kabi faoliyatlar tashkil etilishi mumkin. Bunday topshiriqlar bir martalik tadbir bo‘lib qolmasdan, natijasi kuzatiladigan va tahlil qilinadigan davomli faoliyatga aylantirilsa, samarasi ortadi.

Valeologik kompetensiyani rivojlantirishda sog‘lom ovqatlanish tarkibini tahlil qilish, kun tartibini rejalashtirish, jismoniy faollikning ahamiyatini o‘rganish, shaxsiy gigiyena va profilaktika qoidalarini muhokama qilish foydali. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarning shaxsiy tibbiy ma’lumotlarini oshkor qilishni talab qilmasligi, mavzuni yosh xususiyatlariga mos va ilmiy asoslangan tarzda olib borishi lozim.

Raqamli resurslardan foydalanish ham muhim imkoniyat yaratadi. Elektron atlaslar, interaktiv modellar, qisqa videolar, virtual laboratoriyalar va raqamli so‘rovnomalar yordamida murakkab biologik jarayonlarni ko‘rgazmali tushuntirish mumkin. Biroq raqamli materiallar o‘quvchining faol tahlili, muloqoti va amaliy kuzatishining o‘rnini to‘liq egallamasligi kerak.

Baholashda faqat faktlarni eslab qolish emas, balki bilimni vaziyatda qo‘llash ham hisobga olinishi lozim. Masalan, o‘quvchidan ekologik muammoning sababini aniqlash, dalil keltirish, yechim taklif qilish yoki sog‘lom odatni tanlash sabablarini tushuntirish so‘ralishi mumkin. Loyiha, kuzatish kundaligi, taqdimot, guruh muhokamasi va o‘z-o‘zini baholash vositalari kompetensiyaning turli jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

Kutiladigan natijalar va muhokama: Mazkur pedagogik yondashuvlar izchil qo‘llanganda o‘quvchilarning ekologik tushunchalari kengayishi, tabiatga ehtiyotkor munosabati mustahkamlanishi, salomatlikni asrashga doir kundalik qarorlarining ongliroq bo‘lishi kutiladi. Shuningdek, kuzatish, axborotni tahlil qilish, dalilga asoslangan fikr bildirish, jamoada ishlash va muammoga yechim taklif qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.

Natijadorlikni aniqlash uchun dars boshida va yakunida qisqa diagnostik savollar, amaliy topshiriqlar, loyiha mahsulotlari hamda kuzatish mezonlaridan foydalanish mumkin. Bunda natijalar oldindan belgilangan mezonlar asosida solishtirilishi zarur. Ushbu tezisda alohida tajriba-sinov ma’lumotlari keltirilmaydi; yuqoridagi natijalar pedagogik yondashuvlardan kelib chiqadigan kutilmalar sifatida bayon etildi.

1-jadval. Kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan faoliyat namunalari

Yo‘nalish	Faoliyat namunasi	Rivojlantiriladigan ko‘nikma
Ekologik	Maktabdagi chiqindilarni kuzatish va saralash rejasini tuzish	Muammoni aniqlash, mas’uliyatli ekologik xulq
Ekologik	Mahalliy o‘simlik va hayvonlarni kuzatish	Biologik xilma-xillikni anglash,

		dalil to‘plash
Valeologik	Sog‘lom ovqatlanish menyusini tahlil qilish	Ongli tanlov, biologik bilimni qo‘llash
Valeologik	Kun tartibi va jismoniy faollik rejasini tuzish	O‘z salomatligiga mas’uliyat, rejalashtirish
Integratsiyalashgan	Suv sifati, atrof-muhit va salomatlik bog‘liqligini muhokama qilish	Sabab-oqibatni tahlil qilish, dalillash

Xulosa: Umumta’lim maktablarida biologiya ta’limi ekologik va valeologik kompetensiyalarni rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarni taqdim etadi. Buning uchun biologik bilimlarni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash, muammoli savollar, loyiha va tadqiqot ishlari, kuzatish, ekskursiya, fanlararo integratsiya hamda raqamli resurslardan maqsadli foydalanish zarur. Ta’lim jarayonida o‘quvchining faol ishtiroki, dalillarga tayangan xulosasi va amaliy faoliyatiga e’tibor qaratilishi lozim. Kompetensiyaviy yondashuvning izchil tatbiqi yosh avlodda tabiatga mas’uliyatli munosabat, sog‘lom turmush tarziga intilish va kundalik qarorlarni ongli qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

3. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO, 2020.

4. World Health Organization. Health Promoting Schools: An Effective Approach to Early Action on NCD Risk Factors. Geneva: WHO, 2021.

5. UNESCO. Greening Education Partnership: Getting Every Learner Climate-Ready. Paris: UNESCO, 2023.

6. Biologiya fanidan umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun amaldagi o‘quv dasturlari va darsliklari.